

Yves T'Sjoen

DE ONTDEKKING VAN HET EILAND

breytenbachiana

 | SKRIBIS

Inhoud

Woord vooraf	11
--------------------	----

Breytenbach en de Lage Landen

'Zwervend door verbeelde streken / denk ik vaak aan jou, penseur sauvage in nomadenland' <i>Tweespraak met H.C. ten Berge</i>	39
---	----

Raakruimtes <i>Crossmediale dialoog tussen Breytenbach en Henk van Woerden</i>	63
---	----

Verhalend proza 'uit de dampkring' <i>Esther Jansma en De boom achter de maan</i>	71
--	----

'Ons is elk self die koetsier van vergaan' <i>Breytenbach in Vlaanderen</i>	81
--	----

'En juist daarom mag jouw stem niet verloren gaan' <i>Ampie Coetzee schrijft Breytenbach</i>	95
---	----

Breytenbach en het verzet

<i>Will of a Rebel</i> (1979), een toneeltekst over Breytenbach <i>Breytenbach als personage</i>	107
---	-----

'Hij praat met een zachte Afrikaanse tongval, een innemende Kaaplander met Franse zwierigheid' <i>De bokkeslachter van Conny Braam. De beruchte zaak Schuitema</i>	113
--	-----

'Alles baie stil gereël en niemand het geweet' <i>Merwe Scholtz aan de poort van Pollsmoor Prison</i>	125
--	-----

Breytenbach en Afrika

Van 'n Popperiaanse filosofie op weg na 'n Afrika-filosofie <i>Alwyn Roux en Yves T'Sjoen</i>	137
'In de beweging van het denken wordt artistieke creativiteit geboren'	145
Kwame Nkrumah, Robert Sobukwe en de pan-Afrikaanse gedachte	151
Zanzibar en het land van MOR	163
'Langs de bergkammen van de verandering' <i>Breytenbach en het land van MOR</i>	179
'My afrika ek kom' <i>Over constructies van Afrika en het 'I-land'</i>	193
Okhela, ondergronds verzet tegen apartheid <i>Tweespraak met Alwyn Roux</i>	207

Breytenbach en vertaling

'Wanneer de duisternis is neergedaald over het stadje in het Oude Land' <i>Kellendonk en Breytenbach</i>	219
'De poëzie van Breyten Breytenbach trok me aan' <i>Adriaan van Dis, vertaler van Breytenbach</i>	229
'La première fois que j'ai entendu parler de Breytenbach, c'était un soir de mai 1974 dans la montagne qui surplombe Stellenbosch' <i>Tweespraak met Georges Lory</i>	241
Podium en het werk van Breytenbach in Nederland <i>Tweespraak met Joost Nijsen</i>	255
<i>The Middle World Quartet</i> in het Nederlands <i>Tweespraak met Krijn Peter Hesselink</i>	265

Coda

<i>Vraaggesprek door Willem de Vries</i>	275
--	-----

Postscriptum

<i>'Is de dood niet slechts een enjambement van de versregel?'</i>	305
--	-----

Dankwoord	315
-----------------	-----

Bronnenlijst	319
--------------------	-----

Verantwoording	323
----------------------	-----

Summary	325
---------------	-----

Uitleiding

<i>Louise Viljoen en Andries Visagie</i>	327
--	-----

Namenlijst	333
------------------	-----

Islands are places of wind – of passage, exchange, becoming other. In fact, islands are enactments of permanent moving. Here, where there is the creolization of awareness-being which some pompously call “culture”, one is changed. (Maybe the I-land irrevocably splits oneness; the parrot has only the wind to imitate!) Remember that “purity” is the opposite of integrity. Islands, like this one, are also places where one may, paradoxically, be cured from an intoxication with power.

— Breyten Breytenbach,
'Imagine Africa', *Parool/Parole*.
Kaapstad: Penguin Books, 2015, p. 123.

Ter nagedachtenis van Maître Breyten,
Woordvoël (1939-2024)

Gorée

waar jy ook mag wees
is 'n bekende plek –
hierdie eiland, die rotse daar
(sedert gister of 'n ewigheid)
die hoë see met haar onderlewe
vis en krap,
die palmboom met die windverwaaide hare
en die wou wat teen die hemel hang

niks is vreemd
want jy beweeg altyd
langs die enigste tussenruimte
van die oog en die oor en die neus

die hart is 'n droom:
'n donker skip
uit die onkenbare verlede
van 'n versonke vasteland
met nagwind in swart seile
en die see van glinsterende bloed
wat teen die romp klop, klop
soos net die dood kan popel

soms droom jy die vlag
is jou eie gesig

Breyten Breytenbach

A world of many languages should be like a field of flowers of different colours. There is no flower which becomes more of a flower on account of its colour or its shape. All such flowers express their common 'floralness' in their diverse colours and shapes.

— Ngũgĩ wa Thiong'o, *Moving the Centre.
The Struggle for Cultural Freedoms.*

London/Nairobi/Portsmouth:
James Currey/EAEF/Heinemann, 1993, p. 39.

Woord vooraf

Transnationale literatuurstudie is interdisciplinair. De focus van het studiegebied is cultuurtransmissie, (taal)grensoverschrijdende transfer van teksten en het complex van agenten en instituties dat bijdraagt aan de interculturele circulatie van literatuur. Uiteenlopende onderzoeksdomeinen zoals internationale receptiestudie en cultuursociologie, discours-theorie, literair-institutioneel onderzoek en postkoloniale letterkunde, vertaalwetenschap, imagologie en vergelijkende letterkunde leveren bruikbare onderzoeksmethodes. Voor de analyse wordt een multidisciplinair instrumentarium ingezet, dat wil zeggen: een combinatie van werkmethodeken en concepten die helpen om gevalstudies vanuit crosscultureel perspectief te ondernemen en processen te benoemen. Naast het noodzakelijk heuristisch onderzoek – bibliografische verkenning van het onderzoeksobject – zijn er uiteenlopende manieren om met een transnationale lens met het (tekst)materiaal aan de slag te gaan. Aandacht voor de diversiteit van cultuurgebieden en voor dynamische processen van convergenties en divergenties tussen verschillende (literaire) culturen en taalgemeenschappen liggen ten grondslag aan transnationaal letterkundig onderzoek. Het gaat met name over de introductie, het functioneren en de kritische ontvangst van buitenlandse of anderstalige schrijvers en teksten in een gebied dat niet behoort tot de broncultuur. In het recente wetenschappelijk letterkundig onderzoek is er belangstelling voor een diversiteit van literatuurconcepten – ook literaire culturen –

en van verbanden tussen literatuur en gemeenschap, voor de rol van literatuur in het intellectueel en maatschappelijk debat. In de Lage Landen zijn we vooral vertrouwd met westerse concepten van literatuur en trends die de literatuur van het Nederlands en andere westerse talen beheersen. Vanuit euro-centrisch oogpunt bekeken functioneert literatuur anders dan in bijvoorbeeld Afrikaanse contexten: ook de conceptualisering van literatuur in een (niet-)eurocentrische omgeving, zoals op het Afrikaanse continent, is duidelijk verschillend. De voorstelling, al dan niet stereotiep, van een schrijverschap of een oeuvre in een dominant Anglo-Amerikaans literair gebied is afwijkend van de beeldvorming in Afrika. Tradities zijn anders, ook de literaire culturen zelf verschillen danig van elkaar. In dat opzicht is de opstellenbundel *Minor Transnationalism* (2005), onder de redactie van Françoise Lionnet en Shu-mei Shih, richtinggevend voor onderzoek naar laterale relaties tussen relatief kleine taalgebieden en de zogenaamde kleinere literaturen. Kleiner in vergelijking met de literatuur in het Engels, in Anglo-Amerikaans perspectief, of ten opzichte van andere dominante talen op mondiaal vlak (Ara-bisch, Chinees, Frans of Spaans).

Naast verticale literaire relaties tussen een brontaalgebied en een receptietaal of een doelcultuur, in dit geval Engels als de internationale literaire lingua franca, zijn er de zijdelingse verbanden tussen kleinere literaturen ("minor literatures"). Het gaat dan over een literatuur die niet is geschreven in een wereldtaal maar bijvoorbeeld in een taal die middelgroot is in een Europese omgeving, zoals Nederlands, Duits, Scandinavische en Romaanse talen, of bijvoorbeeld (nog kleiner dan het Nederlands) Afrikaans in de Zuid-Afrikaanse context. Wanneer dergelijke zijwaartse literaire relaties worden onderzocht is er aandacht voor de functie van tussenruimten. Dat

wil zeggen: hoe krijgt een relatief kleine literatuur zoals de Afrikaanse in Zuid-Afrika toegang tot andere taalgebieden, andere dan dominante taalregio's, door soms complexe bemiddelingsprocessen. Concreter: Afrikaanse literatuur vertaald in het Nederlands, is dankzij de aanwezigheid in het Nederlands geïntroduceerd in onder meer de Duitse of Poolse letteren. Dergelijke relaties noemen de samenstellers van de gelijknamige opstellenbundel "minor transnationalism", dus niet met de klemtoon op het globale of het dominante perspectief en niet gericht op de zogeheten wereldliteratuur.

Breytenbach in het transnationaal domein

De literatuurproductie van Breyten Breytenbach is overwegend geschreven in het Afrikaans, in aanzienlijk mindere mate ook in het Engels. Afrikaanse teksten zijn door derden vertaald in het Engels, daarnaast overwegend in het Nederlands en Frans, verder onder meer in het Duits, Italiaans, Pools en Spaans. Rekening houdend met de diverse culturele en literaire tradities van deze talen kan worden nagegaan, in comparatief perspectief, hoe beelden worden gevormd van een schrijverschap in diverse taalomgevingen. In de neerslag van Breytenbachstudie richt ik mij in het bijzonder op kritische receptie en perceptie van Breytenbachs werk in het Nederlands. Het staat buiten kijf dat soortgelijk onderzoek ook voor het Duits, Engels, Frans, Italiaans en Spaans moet worden verricht.

De studie van transnationale beeldvorming geschiedt in een interlinguïstisch en crosscultureel verband. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk wordt het werk van Breytenbach anders onthaald dan in Nederland en Vlaanderen of bijvoorbeeld in de Franse cultuur. Aan die

geografische en linguïstische divergentie is nagenoeg geen aandacht besteed in het vergelijkend onderzoek. Het is een manco in de rijk gedocumenteerde en door mij altijd weer ter hand genomen bibliografie in de huldigingsbundel *Woordenaar woordnar* (Galloway 2019). De lezer vindt in het overzichtswerk nogal weinig gegevens over het transnationale postuur van Breytenbach, over hoe de schrijver uit zijn Afrikaans en Engels brontaalgebied treedt. Ondanks het transnationale optreden van de auteur is er nog steeds beperkte aandacht voor internationale representaties van de schrijversloopbaan. Ook in dit boek vindt de lezer nauwelijks gegevens over particuliere lezingen van anderstalige recensenten in internationale media, behalve dan in het Nederlands en ook in het Frans (vraaggesprek met Georges Lory). Een weergave van mijn transnationale Breytenbach-navorsing is te vinden in *Kwintet* (2023) en *Breyvier* (2023), alsook in deze vervolgbundel. Ik koos voor een veelzijdige benadering, een multifocaal perspectief op, wat mij betreft, een nog steeds te ontginnen voorwerp van vergelijkend onderzoek.

In de studie van de literaire persoonlijkheid van Breytenbach in de Lage Landen, verder in dit boek ook wel het literaire postuur van de schrijver genoemd, ligt de nadruk op poëtische en institutionele onderzoeksvragen. Transnationale literatuurstudie richt zich daarbij niet alleen op vertaling (het “translationele”) of de transmissie van teksten tussen literaire culturen. Processen van cultuurtransfer zijn te beschouwen als een complex gegeven in het literaire gesprek waarvan tal van cultuurbemiddelende spelers, institutionele factoren en strategieën deel uitmaken. Ook uitgeverijen en andere instituties zoals tijdschriften, literaire festivals (in het geval van Breytenbach in Nederland vooral Poetry International),

steuncomités (zoals het Comité Breyten Breytenbach in de jaren zeventig) en bibliotheken, ook het literatuuronderwijs in Zuid-Afrika en elders waar Afrikaans wordt gedoceerd, de ondersteuning van letterenfondsen (vertaalfondsen) enzovoorts, hebben een functie in dergelijke transmissie-processen. Op een manier dragen deze instanties en actoren bij tot publieke manifestaties van cultuurtransfer. Ze zijn betrokken bij de constructie van beelden van een auteurschap en van literaire teksten in taalgebieden. In verschillende literaire culturen zijn het literatuurbedrijf en bijvoorbeeld de verwachtingen omtrent literatuur of de literaire traditie vaak nogal uiteenlopend. Het is kortom niet alleen de vertaler die een (beeld)bepalende rol speelt in de wijze waarop de vertaalslag plaatsheeft en hoe een translinguïstisch beeld wordt gevormd. Zoals bekend gebruikt de vertaler eigen vertaalstrategieën en een specifieke, zich soms wijzigende vertalerspoëtica. De vertaler neemt een poëtische positie in en geniet een zekere mate van autoriteit in een literair landschap. In bepaalde gevallen selecteert de vertaler zelf het werk dat in vertaling wordt uitgegeven, een andere keer is het de uitgeverij die vertaalopdrachten uitdeelt en dus tekstselectiecriteria hanteert. Ik verwijs onder andere naar Protea Boekhuis (Pretoria), de meest actieve speler in Zuid-Afrika op het gebied van vertalingen uit het Nederlands in het Afrikaans, en de keuzes die uitgever-directeur Nicol Stassen jarenlang maakte met betrekking tot de presentie van Nederlandstalige romans en dichtbundels vertaald in het Afrikaans. Jarenlang werkte de uitgeverij met vertaalopdrachten en legde ze zelf Zuid-Afrikaanse vertalers (kenners van Nederlandse literatuur) onder contract (T'Sjoen 2024).

In het proces van betekenisgeving van en waardetoekenning aan teksten over taal- en cultuurgrenzen heen hebben

velerlei instituties een beeldvormende rol. Ze zorgen voor de materiële productie van literatuur (beschikbaarheid van vertalingen) en dragen bij tot de symbolische productie.

Ook het hermeneutische aspect van de studie is van belang. Recensenten, academici, redacteurs en journalisten, of bijvoorbeeld festivalorganisatoren, bibliothecarissen, boekhandelaren, bloemlezers en anderen creëren beelden van buitenlandse schrijvers. Op welbepaalde manieren worden schrijvers en hun werk voorgesteld aan anderstalige lezers. Het betekent dat frames worden ontwikkeld waarbinnen schrijver en werk in het buitenland worden voorgesteld en gelezen. Die beelden zijn soms hardnekkig, zeker wanneer weinig actoren hierbij betrokken zijn en het werk door een selecte groep van vertalers wordt beschikbaar gesteld.

Institutionele en organisatorische activiteiten van de schrijver en schilder Breytenbach zijn veelomvattend. Het vergt een afzonderlijk onderzoek om de internationale tegenwoordigheid en de faciliterende en inspirerende activiteiten van deze figuur gedetailleerd in kaart te brengen. Breytenbach is veel meer dan een bijzonder schrijver, meer dan vijftig jaar creatief en aanwezig op het publieke forum. Hij is een al even gerenommeerd beeldend kunstenaar. Op een paar uitzonderingen na (Breytenbach 2008a; Sienaert 1999, Sienaert 2001 & Saayman 2013), waarover meer in dit boek, is de intermediale relatie tussen literatuur en beeldend werk wat het integrale oeuvre betreft niet diepgaand onderzocht. Breytenbach is daarenboven een filosofisch en politiek denker die tal van initiatieven op het getouw zet om schrijvers, intellectuelen en kunstenaars samen te brengen rond ideeën die naar zijn inschatting gemeenschapsvormend zijn. Hij spreekt en handelt vanuit een pan-Afrikaans ideeëngoed, met ver-

wijzingen naar onder anderen Aimé Césaire, Léon Gontran Damas, Frantz Fanon, Édouard Glissant of Léopold Sédar Senghor. Wie *The Middle World Quartet* leest, raakt door-drongen van het engagement en de maatschappijbetrokken visie van Breytenbach. Ook in de Lage Landen heeft de auteur een menigte van initiatieven genomen, vooral naar aanleiding van Poetry International – gaande van manifestaties zoals ‘Protest in Poëzie’ (1972) en vertaalworkshops (zoals in samenwerking met H.C. ten Berge). Meer dan anekdotisch is het verhaal van een diepgewortelde telg uit de Platanaceae, waarmee deze bundel afsluit. In Rotterdam staat namelijk een oude schaduwboom, bijgenaamd de Breyten Breytenbachboom, sedert 2014 omgedoopt tot het Graf van de Onbekende Dichter. Aan die naamgeving, zoals opgetekend in een prozatekst van Breytenbach, wijd ik een passage. In een vraaggesprek voor SASNEV (Suid-Afrikaanse Vereniging vir Nederland en Vlaandere, Pinelands-Kaapstad) stelde Breytenbach op 19 maart 2022, zoals opgetekend door Willem de Vries: “Poetry International het doelbewus hulle deure oopgestel van die begin vir wat daardie ‘International’ beteken, met ander woorde werklikwaar dit was digters van oor die wêreld heen. Dáár het ek digters ontmoet van Latyns-Amerika, China, Japan, die Midde-Ooste, van ander dele van Afrika en dit was werklikwaar fassinerendes. En daaruit het gegroei onder andere die (Breytenbach)boom”. Het verhaal van de platan vertelt veel over de plaats die Breytenbach poëzie toekent in transnationale en crossculturele zin.

In de verkenning van de literaire dialoog tussen Afrikaans en Nederlands bekijk ik de literair-culturele infrastructuur: de organisatie van het literatuurlandschap, de actoren en de instanties (of de spelers) die in de literaire habitat gevestigd

zijn en specifieke (soms wisselende) posities innemen. Een literair veld is dynamisch. Naast de institutionele inbedding van literatuur ondergaan ook spelers en opvattingen over literatuur transitie. Posities veranderen, andere spelers verschijnen op het veld, literaire discoursen wijzigen, media ondergaan ontwikkelingen. Verwachtingen omtrent literatuur zijn nimmer solide of statisch. Ook die context wordt meegenomen in de verkenningen.

Naast de literaire cultuur waarin (buitenlandse) schrijvers functioneren, bekijk ik de ‘images’ of dus de beeldvorming. Ik richt mij in het vergelijkend onderzoek met andere woorden meer op literaire cultuur dan alleen op tekstinterpretatie.

Wat de transnationale letterkunde toevoegt aan de studie van een nationale literatuur, of wat het Nederlands betreft de literatuurproductie in een landsgrenzenoverschrijdend taalgebied, is “de blik van buiten”. Hoe anderstalige schrijvers worden onthaald in een taal zegt iets over bestaande (periodespecifieke) literaire trends en poëtische tendensen en tradities in een taalregio. De particulariteit van een nationale literatuur wordt scherper gezien wanneer de blik van buiten wordt verdisconteerd in het literatuuronderzoek. Hoe verhoudt de Nederlandstalige literatuur – een samenspel van toenadering en verwijdering, van interactiepatronen met buitenlandse literatuur, van allochtone en autochtone tendensen (Andringa, Levie & Sanders 2006: 199) – zich ten opzichte van anderstalige literatuur, tegenover literaire discussies die in het buitenland worden gevoerd en elders een impact hebben? Hoe wordt een buitenlands auteur gelezen in een ander cultuurgebied? Welke zijn de divergente verwachtingen over literatuur? Welke beelden worden geconstrueerd door uitgeverijen, bloemlezingen, vertaling, media, literatuurkritiek van buitenlandse letteren? Hoe verhouden deze beelden zich